УДК 371.214.41=512.145

М.М. Шәкүрова,
Л.М. Гыйниятуллина

ТАТАРСТАН ГАЛИМНӘРЕНЕҢ ФӘННИ-МЕТОДИК МИРАСЫ: СӘГАДӘТ МӨГАЛЛИМ УЛЫ ИБРАҺИМОВ
(галим-методистның тууына 95 ел)

Статья посвящена деятельности учёного-методиста С.М. Ибрагимова. Основное внимание уделяется анализу лингвометодических трудов учёного. Выявлена роль С.М. Ибрагимова в истории национального образования РТ. Исходя из внимательного изучения научных работ, учебников татарского языка, считаем, что методические выводы и предложенные положения учёного не потеряли своей актуальности в настоящее время, когда обучение татарскому языку в общеобразовательных организациях ведется в свете внедрения обновлённого Федерального государственного образовательного стандарта.

Ключевые слова: С.М. Ибрагимов, татарский язык, аналитические конструкции, синтаксическая стилистика, методика преподавания.

The article is devoted to the activities of the scientist and methodologist S.M. Ibragimov. The main attention is paid to the analysis of the scientist's linguistic and methodological works. The role of S.M. Ibragimov has been revealed in the history of national education of the Republic of Tatarstan. Based on a careful study of scientific works and textbooks of the Tatar language by a linguo-methodologist, we believe that the methodological conclusions and proposed provisions of the scientist have not lost their relevance at the present time when teaching the Tatar language in general education organizations is carried out in the light of the implementation of the updated Federal State Educational Standard.

Keywords: S.M. Ibragimov, tatar language, analytical constructions, syntactic stylistics, teaching methods.

Сәгадәт Мөгаллим улы Ибраһимов – татар теле синтаксисы һәм стилистикасы, мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен күпсанлы программалар, дәреслекләр авторы, галим-методист. Гомумән, татар тел белеме гыйлемле, талантлы һәм бөтен гомерен, барлыгын фәнгә багышлаган галимнәргә бик бай. Шулар арасында Татарстан Республикасының атказанган укытучысы, Казан дәүләт университеты доценты, филология фәннәре кандидаты С.М. Ибраһимов аерым урын алып тора. Күренекле галим «Татар телендә аналитик төзелмәләр» дигән монографиясендә, татар тел белемендә һәм тюркологиядә беренчеләрдән булып, башка аналитик чаралар белән бергә мөнәсәбәтле сүзләрне дә җентекләп тикшерде, мөнәсәбәтле сүзләрнең үзенчәлекләрен системалы рәвештә күрсәтеп, аларны теркәгеч сүзләр һәм ияртүче теркәгечләр белән чагыштырып, төп үзенчәлекләрен билгеләде.

С.М. Ибраһимов 1928 елның 25 маенда Азнакай төбәгенең Таллы Бүләк авылында урта хәлле крестьян гаиләсендә туа. Ютазы районы Кәрәкәшле авылы мәктәбен тәмамлаганнан соң, 1946–1951 елларда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында белем ала, укытучы (Мөслим, 1951–1954), татар теле һәм әдәбияты инспекторы (Мөслим, Лениногорск, 1954–1958) вазифаларын башкара, газетада эшли. 1960 елда С.М. Ибраһимов Казан дәүләт университеты аспирантурасына укырга керә, кандидатлык диссертациясен дә уңышлы итеп яклый (1964). Аннары Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасында, 1989 елдан татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасында эшли. Гыйльми эш алып бару белән беррәттән, ул бик күп вакытын һәм көчен татар телен укытуга багышлый, урта мәктәпләр өчен программалар һәм дәреслекләр, методик кулланмалар һәм дидактик материаллар төзүдә катнаша: «Синтаксик стилистикадан күнегүләр» (1968), «Синтаксистан күнегүләр җыентыгы» (1970, М.З. Зәкиев белән берлектә), «Татар теле: Синтаксис. 7–8 нче сыйныфлар өчен дәреслек» (1973, М.З. Зәкиев белән берлектә), «Татар теле. Синтаксис. 7 нче сыйныф өчен» (Ф.С. Сафиуллина белән берлектә, 1993). «Татар теле. 9 нчы сыйныф, рус мәктәпләрендә укучы татар балалары өчен дәреслек» (Ф.С. Сафиуллина белән берлектә, 1997) һ.б. Шунысын да әйтеп үтәргә кирәк: С.М. Ибраһимовның (М.З. Зәкиев һәм Ф.С. Сафиуллина белән берлектә язылган) мәктәп һәм вуз программалары, VII, IX татар һәм XI сыйныф рус урта гомуми белем бирү мәктәпләре өчен чыккан югары сыйфатлы татар теле дәреслекләре галимнең күпьеллык гыйльми тикшеренүләре, укыту тәҗрибәсе нигезендә эшләнгән. Әлеге дәреслекләр бүген дә ничәмә-ничә буынны тирән белемле, грамоталы белгечләр итеп тәрбияләүдә классик өлге булып торалар [Шәкүрова, 2012, б. 144]. Мисал өчен, 1994 елда С.М. Ибраһимов авторлыгында (Ф.С. Сафиуллина белән берлектә язган) «Татар теле: Унберьеллык урта мәктәпнең 7 нче сыйныфы өчен дәреслек» чыга. Биредә гади җөмлә синтаксисы һәм тыныш билгеләре, синтаксик берәмлекләр, җөмлә һәм аның төрләре, җөмләнең баш кисәкләре, җөмләнең иярчен кисәкләре, җөмләдә сүзләр тәртибе, бер составлы җөмлә белән ике составлы җөмлә синонимлыгы турында тулы мәгълүмат, кызыклы биремнәр, күнегүләр бирелә. Дәреслектә ФДБС туры килерлек эш төрләре, сораулар һәм җаваплар, схемалар бар [Шәкүрова, 1994, б. 123–140].

С.М. Ибраһимов – күпсанлы мәкаләләр авторы да. Ул аларны даими рәвештә «Совет мәктәбе», «Мәгариф», «Совет тюркологиясе» журналларында һәм төрле фәнни җыентыкларда бастырып килә. Мәсәлән, «Укучыларның тел күнекмәсен үстерүдә аналитик һәм синтетик төзелештән файдалану» дигән мәкаләсендә (1963) сөйләм телен үстерүдә яисә рус балаларына татар теле укытуда аналитик һәм синтетик формалы җөмләләрне куллану һәм аларның синонимлыгы турында сүз алып барыла. 1969 елда «Татар теле белеме мәсьәләләре»

җыентыгында басылган «Татар телендә синтаксик синонимнарны өйрәнү һәм аларны билгеләүнең кайбер мәсьәләләре» дигән мәкаләсендә синтаксик синонимнарга җентекләп туктала.

Татар тел гыйлеме өчен әһәмиятьле фәнни журналлардан саналган «Советская тюркология»дә 1987 елда «Формирование и функционирование татарского языка» исемле фәнни язмалар җыентыгына аннотация буларак язылган тагын бер мәкаләсе дөнья күрә. С.М. Ибраһимов җыентыкта чыккан М.З. Зәкиев, Я.Ф. Кузьмин-Юмадин, Ф.Й. Йосыпов, М.М. Нигъмәтуллов, Г.И. Одинокова, А.С. Зинина, З.З. Сәитов кебек галимнәрнең мәкаләләренә кыскача аннотация яза.

С.М. Ибраһимовның «Татар телендә аналитик төзелмәләр» (1964), «Чагыштырулы төзелмәләр һәм аларның синонимнары» (1966), «Синтаксик синонимнар һәм аларның төрләре» (1970), «Газета теле» (1971), «Татар телендә синтаксик синонимнар» (1976), «Синтаксик стилистика» (1989) һ.б. фундаменталь хезмәтләре бүген дә актуаль. Мәсәлән, «Татар телендә аналитик төзелмәләр» дигән хезмәтендә синтетик җөмләне – аналитик иярчен җөмләгә, гади җөмләне аналитик иярченле кушма җөмләгә әйләндерү, берничә гади җөмләдән аналитик (яки синтетик) бәйләнештәге кушма җөмләләр төзү һ.б. үзенчәлекләрен ачыклый. Бер үк мәгънәдәге кирәксез кабатлауларны булдырмау, кирәк урында бер төрне икенчесе белән алмаштыру өчен, телебездә бик күп чаралар кулланырга, фикерне укучыга төгәл җиткерүдә шуларның иң уңышлысын сайлап алырга тәкъдим итә.

1971 елда чыккан «Газета теле» дип аталган кулланмасының беренче бүлегендә автор, төрле газеталарның телен өйрәнеп, аның нинди юнәлештә үсә баруын, бу эштәге уңышларны, булган кимчелекләрне яктырту, киләчәк өчен төп бурычларны билгеләү максатыннан язылган мәкаләләргә күзәтү ясый [Ибраһимов, 1971, б. 39]. Әлеге хезмәтнең икенче бүлегендә газета теленең үзенчәлекләре билгеләнә: газета телен төрле терминнар, халыкка аңлаешсыз сүзләр белән чуарламаска; ясалма сүзләрдән, калькалардан котылырга; сүзтезмәләрнең компонентлары арасында килешә алу-алмаулары мәсьәләсен дә читләтеп үтмәскә; бәйләүче чараларның күптөрлелегеннән файдаланырга; яңа төшенчәләр, яңа сүзләр кулланганда, тел хасиятләренә игътибар итәргә кирәклек һ.б. ассызыклана.

С.М. Ибраһимовның «Татар телендә синтаксик синонимнар» дигән китабы (1976) әлегә татар тел белемендә аз тикшерелгән, әмма сөйләм өчен зур әһәмияте булган синтаксик синонимнарны билгеләүгә, аларның төрләрен, кулланылышын өйрәнүгә багышланган. Мәгънәдәш сүзләрнең сөйләмне баетудагы һәм стильне камилләштерүдәге урыны күрсәтелгән. Синтаксик синонимнарны читләтеп, исәпкә алмыйча эш итүнең стильгә зарар китерү ихтималы да истә тотыла: «Сөйләм камил булсын өчен, әйтергә теләгән фикер төгәл аңлаешлы чыксын өчен лексик синонимнар белән генә эш итү җитми, шулай

ук синтаксик синонимнарның нәрсә икәнен төшенү, аларның төрләрен күзаллау, урынлы куллана белү дә бик кирәк» [Ибраһимов, 1976, б. 3].

Галимнең 1989 елда чыккан «Синтаксик стилистика» дигән китабы татар сөйләме өчен әһәмиятле саналган синтаксик стилистика мәсьләләрен үз эченә ала. Әлеге хезмәттә ул әдәби сөйләм, стиль, функциональ стиль дигән терминнарга аңлатма бирә, хәзерге татар әдәби сөйләменә түбәндәге стильләрне кертә: матур әдәбият стиле, публицистика стиле, фәнни стиль, рәсми эш кәгазьләре стиле, хатлар стиле [Ибраһимов, 1989, б. 15]. Анда сөйләм берәмлекләрен стилистик куллану, синтаксик синоним һәм омоним күренешләре тулы яктыртыла. «Башка синонимнарны бик иркен кулланырга мөмкин булып та, бары тик ***буенча*** бәйлек сүзен һәрвакыт кирәгеннән артык алуны, шул чара исәбенә җиңел генә котылырга тырышуны һич тә мактап булмый» дип, сөйләмдә ялыктыргыч бертөрлелектән котылырга чакыра [Ибраһимов, 1989, б. 103]. Газета-журнал битләрендә, матур әдәбиятта *буенча* бәйлек сүзе белән төзелгән сүзтезмә һәм җөмләләрнең саны бүген дә артканнан-арта бара.

С.М. Ибраһимов әлеге хезмәттә сөйләмдә синтаксик омонимнарның (төзелешләре белән бердәй булып, берничә мәгънәне аңлата торган сүзтезмәләрнең, җөмләләрнең) бер төре булган стиль омонимнарын булдырмау турында да сүз алып бара: бу төр омонимнар «…стильне матурламыйлар, бәлки фикерне төгәл, ачык, анык һәм дөрес итеп әйтеп бирергә комачаулык ясыйлар, укучыга җөмлә тиз генә барып җитми, берничә төрле хөкем йөртергә урын кала» [Ибраһимов, 1989, б. 112]. Мондый омонимнардан качу (нинди дә булса бер сүз иярткүче сүздән читләштерелгән булырга мөмкин; бер исем белән икенче кешенең фамилиясен янәшә кую; тартымлы сүз алдагы сүз белән бәйләнештә каралу h.б.) укучыларның язма эшләрендә, инша, хикәяләрдә, газета-журнал мәкаләләрендә, әдәби әсәрләрдә фикерне төгәл бирергә мөмкинлек ача: *Григорий Федоров «эшеннән» тәмам туйган иде* (А. Расих). Бу җөмләдә Федоровның исеме Григорий дип аңлашылырга мөмкин. Кирәк: *Федоров «эшеннән» Григорий тәмам туйган иде* [Ибраһимов, 1989, б. 115]. Әлеге хезмәттән алынган тагын бер мисалга тукталып үтик: *Казанга кайткач, Вәли картның киңәшен онытмады* (Г. Әпсәләмов). Кирәк: *Картның киңәшен Вәли Казанга кайткач онытмады.* Биредә сүз тәртибен үзгәртеп язу омонимлыктан коткарган. Биредәге *карт* сүзе *Вәли* белән бернинди бәйләнештә тормый, бу ике сүз ике кешене аңлата.

Татар телендә актив һәм пассив төзелмәләр турында иң төпле хезмәтләрнең берсе буларак, С.М. Ибраһимовның «Татар телендә синтаксик синонимнар»ын атап үтәсе килә. Ул башка төр синтаксик синонимнар белән беррәттән пассив төзелмәләрне дә тикшерә һәм аларның актив төзелмәләр белән синонимлыгын ачыклый, төрләрен аерып чыгара.

Гомумән алганда, галимнең бу хезмәтләре фикер тирәнлеге, фән логикасы, искиткеч зур фактик материалга нигезләнүе белән татар тел белемендә югары бәяләнде.

Сәгадәт Мөгаллим улы Ибраһимовның тормышы һәм иҗат юлы гаять кызыклы. Ул чын мәгънәсендә үз эшен белеп, яратып башкаручы галим-методист, тәҗрибәле укытучы иде. Аның методик кулланмалары, мәктәп дәреслекләре бүген дә үрнәк булып торырлык.

Әдәбият

Ибраһимов С.М. Газета теле. Казан: КГУ, 1971. 52 с.

Ибраһимов С.М. Татар телендә синтаксик синонимнар. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1976. 168 б.

Ибраһимов С.М. Синтаксик стилистика. Студентлар өчен кулланма. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1989. 150 б.

Ибраһимов С.М. Сандугач теле кирәк: Синтаксик стилистика. Казан: Мәгариф, 2008. 159 б.

Сафиуллина Ф.С., Ибраһимов С.М. Татар теле: Унберьеллык урта мәктәпнең 7 нче сыйныфы өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 1994. 175 б.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы. Казан: «Ихлас», 2012. 144 б.

Мәкалә «Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау» Татарстан Республикасы дәүләт программасының 3.19 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Шәкүрова Мөслимә Мәгъсүм кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Гыйниятуллина Лилия Миңнулла кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, Институтның гыйльми сәркатибе